

Н. В. БОГАСHEBA. ТИПОЛОГІЯ ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН: ВИДИ ЧИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ?

Досліджено проблему визначення організаційно-правової форми об'єднань громадян як юридичних осіб. Показано, що усі об'єднання громадян належать до єдиної організаційно-правової форми – громадського товариства (громадського об'єднання), що вказує на непридатність цивілістичної концепції організаційно-правових форм як основи типології об'єднань громадян.

Ключові слова: об'єднання громадян, юридична особа, організаційно-правова форма, невідприємницьке товариство, громадське об'єднання.

Исследуется проблема определения организационно-правовой формы объединений граждан как юридических лиц. Показано, что все объединения граждан принадлежат к одной организационно-правовой форме – общественному товариществу (общественное объединение), что указывает на неприменимость цивилистической концепции организационно-правовых форм как основы типологии объединений граждан.

Ключевые слова: объединение граждан, юридическое лицо, организационно-правовая форма, некоммерческое товарищество, общественное объединение.

The article deals with the problem of determination of the organizational legal form of citizens' associations as legal persons. It is shown that all citizens' associations belong to one organizational legal form – the public association (non-governmental organization) which points out a uselessness of the civilistic concept of organizational legal form as a base for typology of citizens' associations.

Key words: citizens' association, legal person, organizational legal form, non-commercial company, public association.

Реалізація конституційного права на свободу об'єднань громадян здійснюється у вигляді різноманітних об'єднань, які в сукупності з іншими громадськими інститутами формують структуру громадянського суспільства¹. Широка різноманітність об'єднань громадян, передбачена законодавством України², викликає потребу певної їх класифікації, що вимагає розробки основ типології об'єднань громадян. Під типологією ми розуміємо класифікацію масиву правових явищ (у нашому випадку – сукупності об'єднань громадян) за основними, істотними щодо їх правової сутності та суспільної практики ознаками.

Конституційно-правове регулювання інституту об'єднань громадян вимагає кількарівневої типології. На вищому рівні існує дихотомічний поділ об'єднань на два основні типи – політичні партії та громадські організації, передбачений статтею 36 Конституції України³ та статтею 1 Закону «Про об'єднання громадян»⁴; проблема критеріїв розмежування цих двох типів об'єднань була розглянута нами раніше⁵. Водночас збірний характер типу громадських організацій⁶ означає необхідність другого (а можливо, й третього) рівня класифікації. Огляд підходів до такої класифікації за різними ознаками зроблений Валентина Кравчук⁷ (див. також⁸); проте, як ми уже зазначали⁹, проблема критеріїв класифікації видів (категорій) громадських організацій залишається актуальною.

У зв'язку з наведеними вище відмінностями між різними видами об'єднань громадян (політичні партії, певні види громадських організацій) у науковій літе-

© БОГАСHEBA Наталія Владиславівна – старший консультант Інституту законодавства Верховної Ради України

ратурі зустрічаються пропозиції розрізнити їх за організаційно-правовою формою. Цю проблему вперше стосовно об'єднань громадян поставила Н.Гаєва¹⁰ (згодом вона віддала перевагу терміну «організаційна форма»¹¹).

Поняття «організаційно-правова форма» належить до галузі цивільного права і визначене для юридичних осіб статтею 83 Цивільного кодексу України¹² (далі – ЦК України). Об'єднання громадян можуть (а деякі види об'єднань зобов'язані) набувати статусу юридичної особи у разі їх реєстрації (стаття 14 Закону «Про об'єднання громадян»), отримуючи таким чином цивільну правосуб'єктність (стаття 80 ЦК України). Стосовно об'єднань громадян як юридичних осіб проблеми цивільно-правового статусу досліджували Н. Гаєва, І. Жигалкін, Валентина Кравчук, І. Кучеренко, М. Менджувалі та інші.

Цивільний кодекс поділяє категорію юридичних осіб на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права за єдиним критерієм – суб'єктом їх створення. Поділ на юридичних осіб публічного та приватного права насамперед пов'язаний з поділом права на дві великі галузі (приватне та публічне право), що в західній традиції права розглядається як основоположне, зумовлене природою регульованих суспільних відносин¹³. Публічне право регулює відносини між органами влади і між ними і приватними особами і спрямоване на захист усього суспільства. Приватне право регулює відносини між приватними особами (фізичними і юридичними) і забезпечує їхні приватні інтереси¹⁴.

Як відомо, юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Юридичною особою приватного права є організація, створена учасниками (засновниками) і зареєстрована на підставі установчих документів. Об'єднання громадян як добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод, слід відносити, у разі його реєстрації, до юридичних осіб приватного права.

Проте необхідно брати до уваги, що для об'єднань громадян приватно-правова сфера діяльності, як правило, не є пріоритетною. Звичайно, для забезпечення власного існування вони займаються господарською діяльністю; громадські організації (однак не політичні партії) мають право засновувати підприємства, необхідні для виконання статутних цілей (частина друга ст. 20 Закону «Про об'єднання громадян»), для чого необхідний статус юридичної особи. Як зазначає С. Маркін з посиланням на відомого цивіліста С. Братуся, «юридична особа є правовою формою, за допомогою якої організації мають можливість стати учасниками цивільного обігу»¹⁵ (виділення моє. – *Н.Б.*). Однак основна діяльність об'єднань громадян як структур громадянського суспільства спрямована на суспільні, публічні цілі і здійснюється у публічних формах, не має за мету отримання прибутку, у зв'язку з чим вони відносяться до невідприємницьких товариств (ст. 83 ЦК України) та неприбуткових організацій (ст. 7.11 Закону «Про оподаткування прибутку підприємств»¹⁶).

У зв'язку з цим доцільно вказати, що деякі науковці при вирішенні юридичних осіб публічного права беруть до уваги не лише природу акта, на основі якого утворюється юридична особа (владне волевиявлення чи угода приватних суб'єктів), але й публічний характер цілей, для яких особа створюється, та здійснення ними публічних функцій¹⁷. Хоча цей підхід безпосередньо не може бути застосований до об'єднань громадян через невідладний характер їх утворення,

вважаємо, що публічна сфера діяльності таких юридичних осіб породжує їх певні системні відмінності від інших юридичних осіб приватного права – підприємницьких товариств, установ та ін.

Ст. 83 ЦК України передбачає для юридичних осіб організаційно-правові форми «товариств», «установ» та «інші форми, встановлені законом». Частина друга ст. 83 ЦК України передбачає розрізнення «підприємницьких товариств» і «непідприємницьких товариств», які можна розуміти як різні організаційно-правові форми.

Стосовно «інших організаційно-правових форм» для підприємницьких товариств, як правило, законодавець вживає бланкетну формулу щодо їх утворення «в організаційно-правових формах, передбачених законодавством».

Поняття організаційно-правової форми стосовно підприємницьких товариств чи установ досліджувалося у літературі¹⁸. Проте слід визнати, що на теоретичному рівні поняття організаційно-правової форми вивчено недостатньо¹⁹; для непідприємницьких товариств, до яких належать об'єднання громадян, ситуація ще складніша²⁰.

Щодо організаційно-правових форм непідприємницьких організацій, встановлених законом, то лише Закон України «Про благодійництво та благодійні організації»²¹ встановлює організаційно-правові форми таких організацій: 1) членська благодійна організація; 2) благодійний фонд; 3) благодійна установа; 4) інші благодійні організації (фундації, місії, ліги тощо). Ці форми по суті зводяться до двох, передбачених ст. 83 ЦК України, – товариства (членська благодійна організація) та установи (фонд, заснований на виділенні чи об'єднанні майна у грошовій формі, слід відносити до установ²²); зазначені у вказаному Законі «фундації», «місії», «ліги» не можуть вважатися самостійними організаційно-правовими формами, по суті вони позначають або членську організацію чи її відділення, або установу (фонд) чи її філію (представництво). Таким чином, Закон «Про благодійництво та благодійні організації» не вносить додаткового розуміння у поняття «організаційно-правова форма» для непідприємницької організації.

Цивільний кодекс України не дає визначення поняття «організаційно-правова форма юридичної особи». Проте саме у визначенні правового змісту поняття «організаційно-правова форма», на наше переконання, полягає основна проблема. Більшість вітчизняних дослідників вважає, що цивільно-правовий статус та організаційно-правова форма юридичної особи не можуть залежати від її цілей чи сфери діяльності, а повинні визначатися характером майнових стосунків і способом майнової відокремленості²³. Щоправда, Володимир Кравчук відносить мету юридичної особи до числа визначальних елементів її організаційно-правової форми²⁴, однак розуміє її лише у сенсі наявності чи відсутності мети отримання прибутку.

Спроба нормативного встановлення переліку організаційно-правових форм здійснена у Державному класифікаторі України «Класифікація організаційно-правових форм господарювання» ДК 002:2004, затвердженому наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики²⁵ від 28 травня 2004 р. № 97; однак, на нашу думку, цей Класифікатор вніс додаткові неоднозначності у цю проблему.

Так, хоча у вступі до Класифікатора зазначається, що «об'єктом класифікації є визначені чинним законодавством організаційно-правові форми юридичних осіб та їх відокремлені підрозділи» (виділення наше. – *Н.Б.*), в основу класифікації кладеться організаційно-правова форма господарювання.

Згідно з цим Класифікатором «організаційно-правова форма господарювання – форма здійснювання господарської (зокрема підприємницької) діяльності з відповідною правовою основою, яка визначає характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов'язаннях підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо».

Класифікатор передбачає такі окремі позиції (з присвоєнням їх окремих ідентифікаційних кодів), які відносяться до конституційної категорії об'єднань громадян та об'єднанні Класифікатором під узагальненою (однак сумнівною для нормативного акта) назвою «Об'єднання громадян, профспілки, благодійні організації та інші подібні організації»: політична партія; громадська організація; спілка об'єднань громадян; релігійна організація; профспілка; об'єднання профспілок; творча спілка (інша професійна організація); благодійна організація; організація роботодавців.

При науковому аналізі наведеного нормативного акта у першу чергу виникає сумнів щодо фактичного ототожнення понять «організаційно-правова форма юридичної особи» та «організаційно-правова форма господарювання» (пор. Єрмоленко²⁶); організаційно-правову форму слід характеризувати саме як «видову ознаку юридичної особи»²⁷, а не її діяльності. Крім того, прийняття за основу «форм господарювання» особливо недоречно для об'єднань громадян, для яких, як зазначалося вище, участь у цивільному обігу є другорядною, підпорядкованою формою діяльності, а на перший план виступає її публічна суспільна діяльність. Нагадаємо, що відповідно до частини першої статті 3 Господарського кодексу України²⁸ (далі – ГК України) під господарською діяльністю «...розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність». Тому віднесення об'єднань громадян до категорії суб'єктів господарювання є безпідставним: «Діяльність негосподарюючих суб'єктів, спрямована на створення і підтримання необхідних матеріально-технічних умов їх функціонування, що здійснюється за участі або без участі суб'єктів господарювання, є господарчим забезпеченням діяльності негосподарюючих суб'єктів» (частина третя ст. 3 ГК України; виділення наше. – *Н.Б.*). Це дає змогу констатувати невідповідність Класифікатора положенням законів України у частині, що стосується об'єднань громадян.

По-друге, зазначений у Класифікаторі перелік демонструє істотну невідповідність із положеннями ст. 36 Конституції України та Законом «Про об'єднання громадян», відповідно до яких поняття «громадська організація» є родовим (збірним) і включає, зокрема, професійні спілки, а також інші організації, як організації роботодавців, професійні організації науковців, адвокатів і т.п.; статус творчих спілок істотно відрізняється від вказаних «інших професійних організацій». Цілком невизначеним є вжитий у назві термін «інші подібні організації»; з переліку можна зробити висновок, що мова йде про релігійні організації, які законодавчо не відносяться до об'єднань громадян (ст. 1 Закону «Про об'єднання громадян»). Ці невідповідності та «приблизні» формулювання створюють передумови для випадкового, якщо не свавільного, визначення «організаційно-правової форми» об'єднань громадян посадовими особами, які здійснюють таке визначення, зокрема, при їх реєстрації. Наприклад, об'єднання

нотаріусів, науково-технічні товариства чи фахові об'єднання працівників охорони здоров'я можуть класифікуватися як громадські організації або як творчі спілки; водночас молодіжні організації, спортивні федерації та громадські організації інвалідів, незважаючи на істотні відмінності, об'єднуються Класифікатором в єдину організаційно-правову форму «громадські організації».

Нарешті, нагадаємо, що ст. 83 ЦК України допускає встановлення окремих організаційно-правових форм виключно законом; водночас усі перелічені Класифікатором «організаційно-правові форми», зазначені вище, жодним законом не кваліфікуються у такій якості.

Таким чином, недостатнє вивчення питання організаційно-правової форми невідприємницьких організацій призводить до нормативно суперечливого визначення їх можливого переліку та практичних проблем правозастосування і правокористування.

Один із можливих теоретико-правових підходів до розв'язання цієї проблеми виходить з того, що організаційно-правова форма і вид юридичної особи – це синоніми; так, І. Кучеренко стверджує: «Організаційно-правова форма – це визначена нормами права сукупність пов'язаних між собою елементів (ознак), яка дає підставу у зовнішньому прояві вирізнити один вид юридичної особи від іншого»²⁹. Однак, на нашу думку, стосовно об'єднань громадян таке твердження не відповідає дійсності: видів об'єднань громадян (у тому числі громадських організацій) значно більше, ніж їх різних організаційно-правових форм. У цьому контексті можна стверджувати, що різні види об'єднань громадян належать до одного виду юридичних осіб. Зауважимо, проте, що підхід, заснований на ототожненні організаційно-правової форми та виду громадських об'єднань реалізується російським законодавством³⁰.

Володимир Кравчук виділяє шість елементів, які визначають організаційно-правову форму юридичної особи: мета, склад учасників, мінімальна вартість майна, права та обов'язки учасників, організація управління, умови відповідальності юридичної особи та її учасників³¹; зауважимо, що для об'єднань громадян не всі вказані елементи мають цивільно-правовий зміст. Інший підхід щодо дефініції та розуміння поняття «організаційно-правова форма» стосовно підприємств пропонує В. Єрмоленко; проте і він стверджує, що це поняття «має значення лише в процесі здійснення господарської діяльності»³², тобто має цивільно-правову чи господарсько-правову природу.

На нашу думку, найбільш послідовною є позиція І.Кучеренко стосовно того, що до істотних ознак організаційно-правової форми юридичних осіб приватного права можуть бути віднесені лише ті, які за своїм змістом є цивільно-правовими (більше того, стосуються майнових правовідносин): «можливості чи неможливості її членів бути власником паю (частки) чи інших об'єктів права власності, їх відповідальності за борги юридичної особи, а також можливості отримання майна при ліквідації невідприємницької юридичної особи», а мета та вид діяльності, способи її здійснення не можуть до них належати³³. Підкреслимо, що такі цивілістичні ознаки однакові для усіх об'єднань громадян: члени об'єднання не мають своїх майнових часток у майні об'єднання, не відповідають за майновими зобов'язаннями об'єднання, а у разі ліквідації об'єднання кошти та інше майно не може перерозподілятися між його членами (частина п'ята ст. 21 Закону «Про об'єднання громадян»). Тому не можна погодитися з О. Ващуком, яка до організаційно-правових форм об'єднань громадян відносить такі: «громадський рух,

спілка, товариство, громадський/благодійний фонд, асоціація, конгрес, громадська/благодійна установа, благодійна організація (фундація, місія, ліга тощо)³⁴.

Ми вважаємо, що послідовне розв'язання проблеми організаційно-правових форм непідприємницьких товариств має базуватися на концепції «системоутворюючих організаційно-правових форм» як узагальнених класів організаційно-правових форм³⁵, якими є передбачені ст. 83 ЦК форми «підприємницьке товариство», «непідприємницьке товариство» та «установа». Організаційно-правові форми нижчого рівня у межах системоутворюючої форми «непідприємницьке товариство» мають встановлюватися залежно від двох цивілістичних критеріїв: наявність (чи відсутність) в учасників (членів) відповідальності за зобов'язаннями товариства та права на отримання частки майна при ліквідації товариства³⁶. За цими критеріями І. Кучеренко виділяє три організаційно-правові форми – заклади, товариства співвласників та громадські товариства (в останньому випадку – за ознакою негативної відповіді щодо обох зазначених критеріїв). Неважко бачити, що остання форма включає усі об'єднання громадян і за змістом відповідає більш загальним поняттям «громадське об'єднання» чи «неурядова організація», які вживаються у літературі³⁷.

Таким чином, можна стверджувати, що з точки зору цивільного права усі об'єднання громадян (як політичні партії, так і всі види громадських організацій) мають системоутворюючу організаційно-правову форму непідприємницького товариства, що деталізується більш конкретно організаційно-правовою формою, яку можна назвати «громадським товариством», «громадським об'єднанням» чи «неурядовою організацією»; остання виступає як родове поняття відносно об'єднань громадян. Отже, звідси випливає, що категорія організаційно-правової форми не може служити основою типології об'єднань громадян, оскільки усі їх типи і види охоплюються єдиною організаційно-правовою формою.

Причина цього достатньо очевидна і полягає у вже згаданій вище складній правовій природі об'єднань громадян – юридичних осіб приватного права, діяльність яких в основному зосереджена у публічній сфері. Правове регулювання діяльності об'єднань громадян має комплексний характер і здійснюється нормами різних галузей права (конституційного, цивільного, адміністративного), однак пріоритетними серед них є конституційно-правові норми³⁸. Як зазначалося у науковій літературі, поняття «юридична особа» є цивілістичним; конституційна правосуб'єктність не може розглядатися як наслідок юридичної особовості³⁹. Поділяючи таку позицію, вважаємо, що при регулюванні питання об'єднань громадян слід віддати перевагу положенням і термінології Закону «Про об'єднання громадян», використовуючи норми і термінологію Цивільного кодексу як допоміжні. Протилежний підхід, за яким норми Закону «Про об'єднання громадян» повинні бути приведені у відповідність з положеннями Цивільного кодексу України⁴⁰, виглядає менш відповідним правовій природі предмета регулювання.

Отже, різноманітність об'єднань громадян, насамперед громадських організацій, не може бути класифікована на основі поняття організаційно-правових форм. Водночас існування різних видів громадських організацій безсумнівне. Це ілюструє непридатність згадуваної вище тези про синонімію термінів «організаційно-правова форма» та «вид» поза межами цивільного права. Відмінність різних типів і видів об'єднань громадян має публічно-правову, а не цивільно-правову природу, і пов'язана саме з суспільними цілями і формами діяльності об'єднання, категорією членства, звідки вже як наслідок випливають як особливості їх утворення і легалізації, так і специфіка участі у цивільно-правових відно-

синах.

1. Конституційно-правові засади становлення української державності / В.Я.Таций, Ю.М.Тодика, О.Г.Данильян та ін.; за ред. В.Я.Тация, Ю.М.Тодики. – Х.: Право, 2003. – С.79. 2. *Богашева Н.В.* Класифікація громадських організацій: проблема критеріїв // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2011. – № 4 – С. 35-43. 3. *Конституція України* // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30 – Ст. 141. 4. *Закон України «Про об'єднання громадян»* // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504. 5. *Богашева Н.В.* До питання про визначення політичної партії // Держава і право. – К., 2010. – Вип. 50. 6. *Гаєва Н.П.* Конституційне право на свободу об'єднання громадян та організаційні форми його реалізації // Правова держава. – 2001. – Вип. 12. – С. 220; *Конституція України*. Наук.-практ. коментар / В.Б.Авер'янов, О.В.Батанов, Ю.В.Баулін та ін.; Ред. кол.: В.Я.Таций (гол. редкол.), Ю.П.Битяк, Ю.М.Грошевой та ін. – Х.: Право; К.: Ін Юре, 2003. – С. 115. 7. *Кравчук В.* Деякі підходи до класифікації громадських організацій в Україні // Вибори та демократія. – 2007. – № 1(11). – С.48-53. 8. *Менджул М.В.* Цивільно-правовий статус громадських організацій. – Ужгород: Вид-во О.Гаркуші, 2010. – С. 39-41. 9. *Богашева Н.В.* Класифікація громадських організацій: проблема критеріїв. 10. *Гаєва Н.П.* Проблеми реалізації прав громадян на свободу об'єднання // Правова держава. Щорічник наук. праць. – 1998. – Вип. 9. – С. 48-53. 11. *Гаєва Н.П.* Конституційне право на свободу об'єднання громадян та організаційні форми його реалізації. – С. 223. 12. *Цивільний кодекс України* // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356. 13. *Кучеренко І.М.* Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2004. – С. 9. 14. *Попондопуло В.Ф.* Частное и публичное право как отрасли права // Цивилистические записки: Межвуз. сб. науч. трудов. Вып.2. / Под ред. С.С.Алексеева. – М.: Статут; Екатеринбург: Институт частного права, 2002. – С. 23. 15. *Маркін С.І.* Проблеми систематизації юридичних осіб // Держава і право. – К., 2005. – Вип. 28. – С. 64. 16. *Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств»* // ВВР України. – 1995. – № 4. – Ст. 28. 17. *Чигир В.Ф.* Физические и юридические лица как субъекты гражданского права. – Минск: Амаффея, 2000. – С.87; *Кузнецова Н.С.* Концептуальні засади інституту юридичної особи в новому цивільному законодавстві України // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Львів, 2002. – С.215-216. 18. *Кучеренко І.М.* Цит. праця; *Жигалкін І.П.* Установи як юридичні особи. – Х.: Право, 2010; *Єрмоленко В.М.* Методологічні аспекти дослідження організаційно-правової форми підприємств // Держава і право. – К., 2004. – Вип.25. – С.292-297; *Кравчук В.М.* Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики. – К.: Істина, 2008. 19. *Кучеренко І.М.* Цит. праця. – С.16-19; *Єрмоленко В.М.* Цит. праця. – С.293-295. 20. *Кучеренко І.М.* Цит. праця. – С.27. 21. *Закон України «Про благодійництво та благодійні організації»* // ВВР України. – 1997. – № 46. – Ст. 292. 22. *Кучеренко І.М.* Цит. праця. – С.279; *Жигалкін І.П.* Цит. праця. – С.37. 23. *Кучеренко І.М.* Цит. праця. – С.292; *Маркін С.І.* Цит. праця. – С.65. 24. *Кравчук В.М.* Цит. праця. – С.154. 25. *Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 травня 2004 року № 97 «Про затвердження національних стандартів України, державних класифікаторів України, національних змін до міждержавних стандартів, внесення зміни до наказу Держспоживстандарту України від 31 березня 2004 р. № 59 та скасування нормативних документів»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>, документ v0097609-04. 26. *Єрмоленко В.М.* Цит. праця. – С.295-296. 27. *Кучеренко І.М.* Цит. праця. – С.18. 28. *Господарський кодекс України* // ВВР України. – 2003. – № 18. – Ст.144. 29. *Кучеренко І.М.* Цит. праця. – С.291. 30. *Романовская О.В.* Право на объединение в системе личных неимущественных прав граждан // Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения: Сб. статей и иных материалов / Под ред. Р.А.Стефанчука. – К.: Юринком Интер, 2010. – С.361.

31. *Кравчук В.М.* Цит. праця. – С.154. **32.** *Єрмоленко В.М.* Цит. праця. – С.295. **33.** *Кучеренко І.М.* Цит. праця. – С.25, 292-293. **34.** *Ващук О.М.* Конституційно-правовий статус громадських організацій України // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – 2003. – Вип. 22. – С.320-326. **35.** *Кучеренко І.М.* Цит. праця. – С. 22. **36.** *Кучеренко І.М.* Цит. праця. – С.293. **37.** *Гасва Н.П.* Щодо визначення конституційних термінів «політична партія», «громадська організація», «об'єднання громадян» // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики: До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України. Зб. наук. статей / За ред. Ю.С. Шемшученка; упор. І.О. Кресіна, В.П. Нагребельний, Н.М. Пархоменко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2006. – С. 179-183; *Громадські об'єднання в Україні: Навч. посіб.* / За ред. В.М. Бесчастного. – К.: Знання, 2007. – 415 с.; *Богашева Н.* Свобода об'єднань та конституційний інститут об'єднань громадян // *Вибори та демократія*. – 2010. – № 4(26). – С. 62-70. **38.** *Ващук О.М.* Цит. праця. – С.321. **39.** *Шаповал В.В.* Питання конституційної правосуб'єктності юридичних осіб // Держава і право. – К., 2001. – Вип.11. – С.187. **40.** *Менджул М.В.* Цит. праця. – С.67.